

در پرتو الذریعه

محمد حسین نجفی

مقدمه

والفضل کلّ الفضل فی الذریعه لولم تکن لضعاف فضل الشیعه^۱
الذریعه اثری است جاودان و منبعی بسیار مهم که هیچ پژوهنده‌ای از آن بی‌نیاز نیست. از آن جا که بلندآوازی این اثر برای همگان آشکار است لذا به معرفی آن نمی‌پردازیم، ولی در این گفتار کوتاه به سخنان بزرگان اهل فن که با مؤلف و کتاب به خوبی آشنا بودند اکتفا می‌کنیم.

۱. حضرت آیت الله شبیری زنجانی (دامت افاضاته) می‌گوید:

آیت الله حاج شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹) هشتاد سال مداوم در رشته‌های متنوع علوم اسلامی مخصوصاً علم تراجم و کتاب‌شناسی، با زحمتی طاقت‌فرسا اشتغال داشت و حدود شصت سال یا بیشتر است که کتاب‌های ایشان مرجع بسیار مهم اهل تحقیق است، و بسیاری از رجال اسلامی، امامیه و غیر امامیه، از این دانشمند عالی‌مقام اجازه‌روایی تحصیل کردند، حتی مرجع علی‌الاطلاق امامیه در عصر اخیر، مرحوم بروجردی (اعلی الله مقامه) از ایشان اجازه‌روایت داشتند...^۲

۱. شعری از مرحوم شیخ قاسم محیی‌الدین نجفی.

۲. یادنامه علامه امینی، ص ۷۲، چاپ دوم.

۲. مرحوم علامه سید عبدالعزیز طباطبایی رحمته الله می گوید:

ایشان آن قدر اطلاعات و معلومات تاریخی را از گوشه و کنار اسناد و قباله ها و کتاب های خطی استخراج و ثبت کرد که اگر ایشان نبود تمام اطلاعات از بین رفته بود. وی حق بزرگی بر تاریخ اسلام و تشیع و علمای شیعه دارند و هنوز قدرش شناخته نشده، هرچه بگذرد قدرش بیشتر شناخته می شود.

در بزرگواری آقابزرگ متحیر می شوم. ایشان تا یک ماه قبل از وفاتش قلم از دستش نیفتاد، و چون ۹۷ سال داشت، اگر از هفت سالگی قلم به دست گرفته باشد می توان گفت نود سال با قلم خدمت کرد.^۱

۳. استاد علامه سید محمدرضا جلالی (حفظه الله) می نویسد:

إنّ كتاب الدررعة إلى تصانيف الشيعة، تأليف العلامة الحجة شيخنا الإمام محمد محسن الشهير بالشيخ آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳-۱۳۸۹ق) هي الموسوعة الكبرى المعتمدة لدى الباحثين والدارسين والعلماء والمحققين في العالم؛ لمعرفة ما يمت إلى الشيعة والتشيع من الآثار المكتوبة، بالإضافة إلى جامعيتها وسعة الرقعة الزمنية التي غطتها منذ طلوع فجر الإسلام وحتى عام (۱۳۷۷ق) تمتاز بأنها رصفت بيد أكبر أمين، وثقة عدل، وعالم نحرير من أعلام الطائفة...^۲

۴. مرحوم آیت الله سید مرتضیٰ نجومی گوید:

مرحوم حاج شیخ (رحمة الله عليه) بسیار بزرگوار، سالم النفس، خودنگهدار، حلیم، دائم الاشتغال و الكتابة بودند. به مجرد آن که از کتابت یا مطالعه دست می کشیدند تا قدری استراحت کنند آهسته به ذکر مشغول می شدند.

نویسنده کتاب دور الکتب العربیة فی الحقائقین (دکتر یوسف اسعد داغر لبنانی مسیحی) در پشت نسخه ای که به آن مرحوم اهدا کرده نوشته است: «هدیة الی عبقریة التاریخ و شیخ الباحثین» وی نیز در تقریظی بر الغدیر که در آغاز مجلد یازدهم آن چاپ شده می نویسد: «سوگند به خدا اگر جهان تشیع در قرن چهاردهم هجری جز آقای امینی در فراهم آوردن الغدیر، و فقید سعید سید محسن امین در تألیف

۱. المحقق الطباطبایی فی ذکراه السنویة الاولى، ۳/۱۲۰۰-۱۲۰۱

۲. مجلة تراثنا، عدد مشترك ۱ و ۲، سال ۲۴، ص ۹۶.

اعیان الشیعه، و علامه بلند پایه شیخ آقابزرگ در تألیف الذریعه، مردان دیگری از اعلام علم و دین نداشت هرآینه بر نشر افکار اسلام و راهنمایی ارباب اندیشه و خرد کافی بود».

بسیاری از مستشرقان و محققان غربی و حتی اسلامی فکرمی کردند ایشان امکانات فراوان و منشی و کمک کار دارند، وقتی به اتاق ایشان که مفروش از زیلو یا فرش رنگ و رو رفته بود وارد می شدند مهوت می شدند، زیرا می دانند این مشتم استخوان، یک تنه برای دست یابی و فهرست کردن کتاب های شیعه این همه پژوهش کرده است. و اگر تابستان ها بر او وارد می شدند در حیاط بیرونی منزل، او را بر روی تشکی کوچک که روی حصیری افتاده بود به همراه کتاب و قلم و اوراق می دیدند.^۱

پرفسور ورنرانده خاورشناس و شیعه شناس بزرگ آلمانی در پاسخ به درخواست مقاله ای برای یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی قریب به این مضمون پاسخ داده که:

من کوچک تر از آنم که در مورد آقابزرگ تهرانی بنویسم. فقط این مقدار می گویم که هیچ پژوهشی در مرور تاریخ و فرهنگ شرق نیست که بدون رجوع به ذریعه کامل باشد.^۲

حال کتابی به این عظمت از حین نشر تا به امروز زیانزد علمای اهل فن در گفتارها و نوشتارها بوده و انظار بزرگان پژوهش و تحقیق را به خود جلب کرده. باید اذعان کرد که با وجود تمام دشواری های چنین کاری خصوصاً در آن روزگار این کتاب از جامعیت بسیار عالی برخوردار بوده، اما هنوز جای تکمیل و استدراک داشته و دارد.

از این رو بعضی از دانشمندان و فرهیختگان پس از انتشار این کتاب ارزشمند کارهایی انجام داده اند که از جمله آن استدراک، تعلیق، تصحیح، حاشیه، تکمیل، و ترجمه و تلخیص است. این مقاله به معرفی این کارهای علمی به ترتیب حروف الفبا پرداخته است.

در پایان، یادآوری این نکته لازم است هدف این نوشتار، معرفی آثار مرتبط با الذریعه است، و در صدد جمع آوری آثار مربوط به طبقات اعلام الشیعه و یا شخص علامه شیخ آقابزرگ تهرانی نیست.

۱. کیهان فرهنگی، سال ۲، ش ۲، اردیبهشت ۶۴، ص ۹ «گفتگو با استاد نجومی» و نور علم، شماره ۳۸، ص ۴۸، مقاله «آیت الله شیخ آقابزرگ تهرانی».

۲. به نقل از ایمیل پرفسور ورنرانده به دکتر فخر روحانی.

آثار معرفی شده در این نوشتار شامل بخش‌هایی چون کتاب‌ها و رساله‌ها، مقالات، پایان‌نامه‌ها و دیگر آثار می‌باشد، هر بخش شامل آثار چاپ شده و دست‌نوشته می‌باشد که تعداد آن‌ها بیش از پنجاه اثر است.

از تمامی کسانی که در تدوین این اثر این جانب را یاری نموده‌اند کمال تشکر را دارم. همچنین، از محققین گرانقدر انتظار می‌رود نواقص احتمالی این مقاله را یادآور شوند.

بسم

اولین مستدرک نویسنده بر الذریعة:

قبل از ورود به بحث لازم است ذکر کنیم که علامه تهرانی خود اولین مستدرک نویسنده بر الذریعة می‌باشد. علامه تهرانی با نهایت فروتنی اصلاحات فضلا و شاگردان خود را می‌پذیرفت، و آن‌ها را بر استدرک ذریعة تشویق می‌کرد.

ایشان تصریحاً می‌نویسد:

بسم الله الرحمن الرحيم. قد شرعت في تأليف هذا الفهرس يوم دحو الأرض، الخامس والعشرين من ذي القعدة سنة ۱۳۲۹، لکنه لم يكن مرتباً إلا بالنسبة الى الحرف الأول، فشرعت في ترتيبه كذلك في هذه النسخة في أوائل سنة إحدى وثلاثين وثلاثمائة وألف، وقد كمل ترتيبه كذلك في ستة مجلدات، هذا المجلد أول الستة، وأبقيت البياضات للإلحاقات، راجياً ممن يلحقني أن يلحق ما فات مني كاملاً في محله، ويتم هذا الكتاب بقدر وسعه وإطلاعه، ويجعل له خطبةً وديباجة يذكر فيها اسمه الشريف إن شاء الله تعالى، فإن روعي بذلك راضية، وأنا على هذا العمل متشكر، نسأل الله حسن النية والعاقبة، والمغفرة لي ولوالديّ ولمن شاركني في هذه الخدمة.

وَأنا المؤلف الكاتب الجاني المسيء محمد محسن الشريف المدعو بأقابزرگ ابن الحاج علي ابن محمدرضا ابن الحاج محسن الطهراني^۱.

این نوشته علامه تهرانی حاکی از اخلاص، فروتنی و تواضع آن علامه فقید است که انصافاً کم‌نظیر است.

۱. تصویر این نوشته علامه تهرانی در مجموعه نسخه پژوهی: دفتر یکم، ص ۵۹۶ آمده است.

علامه طهرانی استدراکات خود را بر الذریعة در مجموعه‌ای نگاشته که همان طور که گفته شد به همت مؤسسه طبع و نشر آستان قدس رضوی در سال (۱۴۰۵ق) به چاپ رسید. علاوه بر این علامه در پی مطالعات خود معلومات پراکنده‌ای را در مجموعه‌ای که به نام *الکشکول* با تحقیق محقق ارجمند سید جعفر حسینی اشکوری چاپ شده آورده است که شاید روزی آن‌ها را بر دو کارسترگ خود یعنی الذریعة و طبقات أعلام الشیعة بیفزاید. به علاوه، چند مجموعه دست‌نوشته مانند *الکشکول* در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. مجموعه‌ای دیگر نیز در کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی موجود است که هر یک مشتمل بر استدراک بر الذریعة و طبقات أعلام الشیعة می‌باشد.

بخش اول: کتاب‌ها و رساله‌ها

۱. *أضواء علی الذریعة*: این اثر تألیف علامه محقق سید عبدالعزیز طباطبایی است. شامل تصحیحات و اطلاعات تکمیلی که ایشان ذیل هر عنوانی آورده است. سید علی طباطبایی فرزند آن مرحوم که بخشی از این اثر را در جنگ *انجمن فهرست نگاران* (دفتر دوم، مجموعه مقالات یادمان علامه طهرانی) آورده است در رابطه با این اثر می‌نویسد:

این تعلیقات شامل اظهار نظر درباره مؤلفین آثار و عناوین کتب و همه مواردی است که نظر ایشان با مؤلف الذریعة متفاوت بوده است، و هم چنین اطلاع تکمیلی درباره ترجمه اعلام مندرج در ذیل هر عنوان یا نسخه‌های خطی دیگری است که علامه طهرانی در اثر خویش نیاورده است. این تعلیقات به دو صورت نگاشته شده است. یکی به صورت حاشیه بر سه دوره الذریعة که ایشان داشته‌اند، و دیگر به صورت فیش‌های جداگانه که معمولاً حجم بیشتری را نسبت به حواشی دارند. مرحوم والد این بخش تعلیقات را که به صورت فیش جداگانه نوشته شده‌اند با عنوان *أضواء علی الذریعة* نام‌گذاری کردند. خوشبختانه این مجموعه تعلیقات همراه با حواشی ایشان در الذریعة در حال آماده‌سازی برای انتشار است.^۱

امید است که بقیه این اثر تهیه و تنظیم شود و به دست محققان برسد تا از استفاده از آن محروم نباشند.

مؤلف بزرگوار خود درباره این اثر گفته است:

۱. جنگ *انجمن فهرست نگاران*، دفتر دوم، ص ۱۴-۱۵.

هنگامی که برای بار دوم در کتابخانه آستان قدس کار می‌کردم گاهی درمی‌یافتم که در ذریعه برخی از مشخصات اشتباه یا ناقص آمده است. این موارد را فیش برداری کرده‌ام، که به نام *أضواء علی الذریعة* آماده چاپ است.^۱

فرزند علامه طهرانی علی نقی منزوی درباره همکاری مرحوم طباطبایی با شیخ آقازرگ در تألیف *الذریعة* می‌نویسد:

سید عبدالعزیز از روی شکسته نفسی گفته‌اند: «من در تألیف ذریعه هیچ نقشی نداشته‌ام...» لیکن من (منزوی) خود گواه هستم که این برادر نستوه و فرزند روحی پدرم هر سفر که از خارج برمی‌گشت خانه ما یکی از نخستین مراکز مراجعه علمی او بود. ساعت‌ها که گاه تا بعد از نیمه شب ادامه می‌یافت در خدمت مرحوم صاحب ذریعه نشسته دیده‌ها و اطلاعات جدید خود را به ایشان بازگو می‌نمود و یادداشت‌های خود را تحویل ایشان می‌داد، پس از انتقال ما به تهران همه گونه کمک به ما می‌فرمود و گاه یادداشت‌های خود را گشاده رویی تمام در اختیار ما می‌نهاد و ما پس از استجازه کتبی از محضروالدمان در نجف آن‌ها را در ذریعه می‌گنجانیدم.

مرحوم پدرم در یکی از نامه‌ها مرقوم داشته بودند: «اجازه دارید هر یادداشتی را که جناب آقای سید عبدالعزیز راجع به کتب شیعه به شما تحویل می‌دهند و مورد یقین ایشان است وارد ذریعه نمایید». و من وظیفه اخلاقی و انسانی خود دیدم (در پایان ج ۲۵، ص ۳۴۹ ذریعه) از ایشان در ردیف علمای بزرگ و کتابشناسان سترگ شکر و سپاس گذاری نمایم.^۲

۲. *ایضاح الطریقه الی تصانیف السنّة والشیعة*: از مرحوم سید محمود موسوی دهرخی، ایشان ذریعه و کشف الظنون و ذیل آن (*ایضاح المکتون*) را در هم آمیخته و تلخیص کرده است. از این اثر دو جلد به خط و همت خود مؤلف در سال ۱۴۰۵ ق به چاپ رسیده است. گاه نیز مؤلف به استدراک بر این سه کتاب پرداخته، و این استدراکات بنابر گفتار نویسنده در مقدمه بسیار اندک می‌باشد.

۱. المحقق الطباطبائی فی ذکره السنویة الاولى، ۳/ ۱۲۱۸.

۲. همان، ص ۱۰۵۲-۱۰۵۳، با تلخیص.

۳. *البدیعة فی تلخیص الذریعة*: از علامه سید محمد حسین جلالی (دامت افاضاته). از این اثر فقط دو جزء به صورت جزئی در شیکاگو (آمریکا) به چاپ رسیده است. ظاهراً این اثر در سیزده جلد آماده چاپ است. آقای صفری در کتاب آقابزرگ تهرانی مفصلاً به معرفی این اثر پرداخته است.

۴. *تبویب الذریعة*: از شهید سید احمد دیباجی اصفهانی. این اثر فهرست موضوعی کتاب‌هایی است که در ذریعة آمده، و تنها یک جلد آن شامل فهرست موضوعی سه جلد اول ذریعة - در سال ۱۳۹۳ ق/ ۱۳۵۲ ش در تهران به چاپ رسیده است.

مؤلف مقدمه‌ای مبسوط در شرح حال حاج شیخ آقابزرگ نگاشته. ایشان در مقدمه گفته‌اند که از زمانی که در نجف اشرف سکنی گزیده بود به تألیف این اثر پرداخته، اگر این فهرست به اتمام می‌رسید برای محققان بسیار مفید بود، ولی متأسفانه استشهاد مؤلف مانع ادامه این اثر گردید. در مقدمه کتاب، اجازات علما به نویسنده چاپ شده است.

۵. *التعلیقات علی الذریعة الی تصانیف الشیعة*: این اثر تألیف علامه مرحوم سید سعید اختر رضوی هندی می‌باشد که با تصحیح علامه سید محمدرضا جلالی در دفتر سوم نسخه پژوهی سال ۱۳۸۵ ش نشر شده. این اثر شامل سه محور است:

أ) تصحیحات: علامه تهرانی بعضی از مؤلفین غیر شیعی که درباره‌ی اهل بیت کتابی نوشته‌اند مؤلفان‌شان را در ذریعة آورده است که مؤلف به آن اشاره کرده و مذهب‌شان را تعیین کرده. اما کسانی که احتمال داده می‌شود که شیعه هستند به آن‌ها اشاره نشده است. مؤلف بزرگواری می‌نویسد:

هناک کثیرون من أهل السنّة وأکتب هنا قائمة بأسماء الذین هم معروفون فی المجتمع بالتسنن، ومن قادتهم. وأترك أسماء الباقین، وكذلك لا أعلق شيئاً حول الصوفیة حتی عبدالقادر الجیلانی ومحبی الدین ابن العربی لإمكان أن یقال: إن فلاناً کان یتسّتر بالتقیة.^۱

ب) استدراک: کتاب‌هایی که علامه تهرانی به آن اشاره نکرده و هیچ جایی معرفی نشده به آن‌ها اشاره می‌شود. همچنین مؤلف می‌نویسد:

۱. نسخه پژوهی، دفتر سوم، ص ۶۳۰.

آئی وجدت بعض الكتب المذكورة في التعليقات، ولقد لاح لي عند إعادة النظر فيها أنه قد بقي خبايا في زوايا الكلام هنا وهناك فلذا اكتب استدرாகاً على بعض ما فاتني مشيراً إلى مواضعه.^۱

ج) تاریخ وفيات: مرحوم مؤلف به تاریخ وفات مؤلفی که علامه تهرانی به آن اشاره نکرده پرداخته است.

این تعلیقات مفید و ارزشمند به ترتیب مجلدات *الذریعة* و به ترتیب حروف الفبا آمده است، و هر کتاب که در ذیل آن تعلیقه آمده است با ذکر شماره عنوان آمده. عدد این تعلیقات و استدراکات حسب شمارش مصحح (۵۶۳) می باشد. گفتنی است که اغلب این تعلیقات و استدراکات شامل کتاب های دیار هند است که علامه تهرانی از نزدیک آشنایی با این کتاب ها نداشته است.

۶. *تكملة الذریعة الى تصانیف الشیعة*: این اثر تألیف علامه سید محمد علی روضاتی است که عبارت است از تعلیقه و حاشیه ای که نگارش آن ۶۷ سال به طول انجامید. بخشی از مقدمه مؤلف بزرگوار، شامل تعریف کتاب چنین است:

أما بعد، فهذا محصل ما سطرْتُ وسوَّدْتُ به حواشی صفحات نسخ أجزاء كتاب *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، لشیخنا العلامة الوحيد الفرید الشیخ آغا بزرگ الطهرانی، المتوفى ۱۳۸۹ أعلى الله مقامه. ابتدأت بذلك من حين ابتیاعی الأجزاء الخمسة الأولى المطبوعة آنذاك في بلدتنا إصفهان يوم الاثنين خامس شهر شوال المکرم ۱۳۶۵ (۱۱/۶/۱۳۲۵ شمسیة).

ثم بقية الاجزاء المطبوعة واحداً تلو آخر إلى تمام حرف الياء والمستدركات، واتفق تسويد الحواشی والملاحظات حيناً بعد حين طوال السنين والأعوام إلى عامنا هذا (۱۴۳۲هـ) حيث أحب بعض الأصدقاء الكرام طبع ما صدر من هذا القلم ونشره، لظنهم حفظهم الله أن فيه فائدة لأهل الفن والممارسين.

وكان قد سنع لي قبل سنين أن أخرج تلکم المسطورات من الحواشی الى البياض والتدوين، فلما استنسخت بيدي تعليقات الجزئين الأولين رأيت أن أسمي المجموعة بكامله *تكملة الذریعة الى تصانیف الشیعة*.^۲

۱. نسخه پڑھی، دفتر سوم، ص ۶۳۰.

۲. *تكملة الذریعة*، ج ۱، ص ۷.

این کتاب به کوشش محمد برکت در دو جلد از سوی انتشارات کتابخانه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۹۰ش به چاپ رسید.
ترتیب این حواشی بر اساس شماره عناوین کتاب الذریعة است.

۷. تکملة الذریعة الی تصانیف الشیعة: تألیف علامه سید سعید اختر رضوی هندی. این اثر در نشریه (نسخه پژوهی، دفتر دوم، پاییز ۸۴) به تصحیح علامه سید محمدرضا حسینی جلالی چاپ شده است.

این اثر شامل کتاب‌هایی است که علامه تهرانی در ذریعة نیاورده و یا به چشمش نخورده، اکثر عناوینی که بر ذریعة استدراک و تکمیل شده کتاب‌های دیار هند و پاکستان می باشد. و از تألیفات علمای آن دیار است که در ذریعة نیامده. عدد عنوان‌های مذکور در این اثر (۲۸۰۰) عنوان می باشد) و به همان ترتیب الذریعة است.

علامه جلالی در مقدمه تصحیح اشاره می کنند که این دو اثر علامه سید سعید اختر رضوی درباره الذریعة بنا بر خواهش محقق طباطبایی نگاشته شده است. و این دو اثر را برای آن مرحوم یعنی علامه طباطبایی فرستاده تا در ضمن کتاب‌های خود درباره ذریعة درج شود و در اجر و ثواب شریک باشند.

۸. تهذیب الذریعة: این اثر تألیف علامه محقق سید عبدالعزیز طباطبایی است و ایشان همه الذریعة را تصحیح کرده‌اند و سهو القلم‌ها و اغلاط چاپی را کلمه به کلمه و سطر به سطر تصحیح نموده و مواردی را که از قلم علامه تهرانی نبوده و از اضافات فرزندانش بوده مشخص کرده و خط کشیده.

این اثر هم چو دو اثر دیگر محقق طباطبایی پیرامون الذریعة مخطوط مانده و امید این است که برای استفاده محققان تهیه و تنظیم شود.

۹. الشریعة الی استدراک الذریعة: از آقای سید محمد طباطبایی بهبهانی (منصور).

این کتاب در دو جلد، هر جلد به ترتیب حروف از الف تا یاء از انتشارات کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به چاپ رسیده.

ایشان در مقدمه این استدراک را به شش دسته تقسیم می کند:

۱. مواردی که علامه تهرانی در مؤلف یا عنوان مشکلی داشته و در نهایت عباراتی هم چو (فلاحظ) و (فتأمل) و (راجع) آورده است.

۲. عناوینی که علامه طهرانی ندیده یا فراموش کرده بنویسد ذکر شده و این عمده کار ایشان است.

۳. عناوینی که علامه مؤلفین را نشناخته توضیح بیشتری ارائه شده.

۴. بعضی از اشتباهات علامه طهرانی نیز تصحیح شده است.

۵. اطلاعات نسخه‌شناسی و معلومات تکمیلی نیز در این کتاب اضافه شده است.

همان گونه که در مقدمه آمده، در این کتاب از تعلیقات و تصحیحات جناب استاد عبدالمحسین حائری استفاده کرده و بعضی از آن‌ها را در این کتاب درج کرده. نویسنده خود در معرفی این کتاب مقاله‌ای به نام «الشریعة إلى استدراک الذریعة (گاهنامه‌ای در راستای تکمیل کتاب شناسی شیعه)» نگاشته که در پیام بهارستان، شماره ۳۰ (از ص ۱۳۹-۱۴۰) چاپ شده است.

۱۰. علی هامش الذریعة: این اثر تألیف استاد سید احمد حسینی اشکوری است. مؤلف بزرگوار می نویسد:

وبضمن عملی المدید فی فهرسة المخطوطات وممارسة الکتب المطبوعة اطلعت علی مواضع اشتباه من شیخنا العلامة، ولکنی لم أکن متصدیاً لتسجیلها فی کتاب أو بطاقات خاصّة بهذا الشأن، کنت أنبّه علی بعضها أحياناً فی الفهارس التي أدونها، إلا أنني فی الأيام الأخيرة صرت أسجّل قليلاً من الملاحظات والاستدراکات والتوضیحات علی هامش نسختي من کتاب الذریعة وبهذا تجمعت سطوریسيرة رأیت ان أدونها فی هذه المجموعة صوتاً لها من الضیاع^۱.

این کتاب در ۲۱۳ صفحه از انتشارات مجمع الذخائر الاسلامیة در سال ۱۴۳۰ ق به چاپ رسیده. ترتیب این تعلیقات به حساب جزء و صفحه می باشد.

البته ناگفته نماند که استاد اشکوری در مقدمه این کتاب تصریح کرده که تعلیقات علامه سید سعید اختررضوی هندی را در این کتاب گنجانیده و بارمز (ض) بدان اشاره کرده است.

۱۱. مستدرک الذریعة الی تصانیف الشیعة: این اثر تألیف استاد بزرگ فن مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی است که هنوز چاپ نشده. و ایشان تا پایان عمر مشغول تکمیل آن بود. ایشان خود در این زمینه می نویسد:

۱. علی هامش الذریعة، ص ۵-۶.

هنگامی که در نجف بودم بسیار علاقه داشتم کار آقا بزرگ را دنبال کنم، ولی مانع کار این بود که هنوز تمام اثر چاپ نشده بود و نمی دانستم که در ذریعه نام چه کتاب هایی نیامده، ثانیاً فکرمی کردم شاید فرزندان آن مرحوم بخواهند این کار را ادامه بدهند، و ثالثاً نجف محل مناسبی برای این کار نبود؛ زیرا هر لحظه امکان داشت ما را از عراق اخراج کنند. تا این که به ایران آمدم و در آن زمان چاپ ذریعه تمام شده بود، و از آقای علی نقی منزوی پرسیدم که آیا شما می خواهید این کار را ادامه بدهید؟ پاسخ ایشان منفی بود، و لذا من شروع به نوشتن مستدرک کردم و تا کنون حدود یازده هزار فیش شده. و ممکن است که به سی تا چهل هزار برسد. که بعداً ان شاء الله چاپ خواهد شد.^۱

روش مرحوم استاد در این مستدرک به همان روش و ترتیبی است که در ذریعه در پیش گرفته شده و با همان سبک و سیاق.

۱۲. مصنفات شیعه: از آقای محمد آصف فکرت، این اثر تلخیص ذریعه و ترجمه آن به فارسی است که در شش جلد به وسیله بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی در سال های ۱۳۷۲ الی ۱۳۷۶ ش منتشر شده است.

این اثر با طرح پیشنهادی محقق طباطبایی تدوین شده و به همان ترتیب الذریعه می باشد. استدراکات آقا بزرگ - همچون ج ۲۶ - در این اثر در محل خود قرار گرفته است و همچنین ترتیب کتاب ها بر اساس حروف الفبا که در الذریعه ملاحظه نشده در این اثر تصحیح شده است. از دیگر ویژگی های آن اشاره به نسخ خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس ذیل هر کتاب که نام برده می شود است.

۱۳. معجم مؤلفی الشیعه: از علی فاضل قائینی نجفی، این کتاب در تهران به وسیله انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به سال ۱۴۰۵ ق/ ۱۳۶۳ ش به چاپ رسیده است. در این اثر نویسنده خواسته است فهرستواره ای از نام کتاب ها و مؤلفاتی که در ذریعه ذکر شده اند به دست دهد. این اثر کامل نیست و نواقصی دارد.^۲

۱. المحقق الطباطبائی فی ذکراه السنویة الاولى، ۳/ ۱۲۱۷-۱۲۱۸، نیزرک: ص ۱۲۳۰، ۱۲۳۲، ۲۰۴، الغدیری التراث الاسلامی، ص ۲۳۸.

۲. رک: مقاله «معجم مؤلفی الشیعه و پیوند آن بالذریعه»، نشر دانش، سال ۵، ش ۶، مهر و آبان سال ۱۳۶۴، ص ۴۷-۴۹.

۱۴. مع موسوعات رجال الشيعة: از آقای سید عبدالله شرف‌الدین فرزند علامه سید عبدالحسین شرف‌الدین عاملی، بخش اول این اثر تعلیقاتی انتقادی بر ذریعة به عنوان «مع الذریعة» می‌باشد. این کتاب در سه جلد در سال ۱۴۱۱ق در بیروت به وسیله «الإرشاد للطباعة والنشر» چاپ شده و تنها جلد اول آن اختصاص به نقد ذریعه و طبقات اعلام الشیعه و از ص ۱۱ تا ص ۴۵۴ آن اختصاص به نقد ذریعه دارد.^۱ قرار است تمام این اثر با اصلاحات افزوده مؤلف در انتشارات مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه به چاپ برسد.

۱۵. مهذب الذریعة، از استاد سید احمد حسینی اشکوری. مؤلف سال‌ها پیش و عدة تألیف چنین کتابی را داده‌اند.^۲

۱۶. فهرس أعلام الذریعة إلی تصانیف الشيعة: با همکاری جمعی از فرزندان و بستگان مؤلف زیر نظر علی نقی منزوی تنظیم شده و در سه جلد از سوی انتشارات دانشگاه تهران سال ۱۴۱۹ق/۱۳۷۷ش به چاپ رسیده است.

۱۷. علما و نویسندگان بوشهر بر پایه الذریعة إلی تصانیف الشيعة آقابزرگ تهرانی، ترجمه و گردآوری از محمدحسن نبوی، به کوشش عبدالکریم مشایخی. همان‌گونه که عنوان حاکی است در این کتاب به شرح حال علماء و نویسندگان بوشهر و مؤلفاتشان بر اساس کتاب نفیس الذریعة پرداخته شده و در ۹۶ صفحه از انتشارات مرکز بوشهرشناسی به سال ۱۳۷۷ در تهران به چاپ رسیده است.

۱۸. گزیده مقالات الذریعة، از آقابزرگ تهرانی، ترجمه حمیدرضا شیخی در ۲۱۸ص، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰ش.

۱۹. تلخیص الذریعة: از علامه ملاعلی واعظ تبریزی خیابانی، نویسنده علماء معاصرین و وقائع الایام، این اثر در کتاب نفیس خود منتخب المقاصد و منتجب الفوائد جلد هشتم گنجانیده است. این اثر در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی قم به شماره ۴۴۸۰^۳ نگهداری

۱. درباره چگونگی این نقد رک: طرح تدوین کتاب‌شناسی شیعه، ص ۵۱ تا ص ۵۴.

۲. الذریعة ج ۲۶، ص ۴۰۷.

۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۱۲، ص ۶۴.

بخش دوم: مقالات

۱. امام حسین در الذریعة (ضمیمه کتاب شناسی تاریخی امام حسین علیه السلام) از محمد اسفندیاری، سازمان چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، سال ۱۳۸۰ ش.
۲. انقاز الذریعة ممّا أدرج فيه من الأخطاء والتصرفات الشنیعة، از استاد علامه سید محمدرضا حسینی جلالی، در مجله تراثنا عدد ۱ و ۲ سال ۲۴ در سال ۱۴۲۹ منتشر گردیده.
۳. الذریعة ومؤلف آن، در ماهنامه جلو، خرداد ۱۳۲۵، شماره ۱۲ (از ص ۶۶۴-۶۶۷) منتشر گردیده.
۴. اهمیت الذریعة، از استاد عبدالحسین حائری، در کتاب شیخ آقابزرگ تهرانی (ص ۲۴۱-۲۴۲) چاپ گردید.
۵. تکمله ای بر کتاب الذریعة آقابزرگ تهرانی، جعفر ثامنی، مجله زبان و علوم قرآن (دانشگاه شهید چمران اهواز) شماره ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۷۹، ص ۷۹-۹۲.
۶. الذریعة إلى تصانیف الشیعة، از عباس اقبال آشتیانی، مجله یادگار، سال دوم، ش ۵، دی ۱۳۲۴/مهر-صفر ۱۳۶۵، ص ۷۶-۷۷.
۷. الذریعة و طبقات: دائرة المعارف بزرگ شیعه، از محمد علی حق شناس، در مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، پاییز و زمستان ۱۳۷۷، ش ۳۵ و ۳۶ (از ص ۷-۳۳).
۸. الذریعة و آقابزرگ تهرانی، از علی نقی منزوی، در مجله آینده، سال ششم، ش ۳-۴، خرداد-تیر ۱۳۵۹، ص ۲۴۷-۲۵۳ و ۵۸۰-۵۹۶.
۹. الذریعة إلى تصانیف الشیعة، از جلال آل احمد، در مجله سخن، سال دوم، ش ۱۱ و ۱۲، دی و بهمن ۱۳۲۴، ص ۹۰۷-۹۹.
۱۰. اهمیت الذریعة و خاندان حاج شیخ آقابزرگ تهرانی، از سید عبدالله انوار، در کتاب ماه کلیات، شهریور و مهر ۱۳۸۲، ش ۶۹ و ۷۰ (از ص ۴۸-۴۹).
۱۱. پیشنهادهایی برای تدوین مستدرک الذریعة، از عبدالحسین طالعی، در کتاب شیخ آقابزرگ تهرانی (ص ۲۶۸-۲۷۲) منتشر شده است.
۱۲. ترجمه مقدمه الذریعة، از آقابزرگ تهرانی، ترجمه: عبدالحسین طالعی-فائزه اسکندری، در یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی، ص ۳۳-۵۵.

۱۳. تعلیقات علی الذریعة الی تصانیف الشیعة، از علامه سید محمد مهدی موسوی خراسان در مجله کتاب شیعه، سال ۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۰ (از ص ۲۳۵-۲۴۷).
۱۴. ستیغ پژوهش در پژوهش ستیغ، از استاد شیخ رضا مختاری، در جمع پیریشان، ج ۲، ص ۱۳۶-۱۸۰، و در طرح تدوین کتاب شناسی بزرگ شیعه ص ۴۰-۹۰ به چاپ رسیده است. ایشان در این مقاله به معرفی بررسی، و نقد الذریعة پرداخته‌اند، و ما در این گفتار از این مقاله بهره برده‌ایم.
۱۵. شناخت نامه الذریعه، از محمد اسفندیاری در مجله میراث شهاب، سال ششم، ش چهارم، ص ۳۶-۳۹، و در کتاب شناسی تاریخی امام حسین (تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰ش)، ص ۲۸۸-۲۹۰، از همان نویسنده، و در کتاب شیخ آقابزرگ تهرانی (ص ۲۶۰-۲۶۷) منتشر گردید.
۱۶. فهرست مقتل الحسین علیه السلام در الذریعه و معجم ما کتب عن الرسول، از محمد جواد هوشیار حاجیان، در مجله مشکاة، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، شماره ۷۶ و ۷۷ (از ص ۱۶۲-۱۶۷).
۱۷. فهرست کتاب‌های شیعه پیش از الذریعه، از غلامرضا فدایی عراقی، در نشر دانش، مرداد و شهریور ۱۳۶۶، شماره ۵۴ (از ص ۵۷-۶۱).
۱۸. کتاب الذریعة در نظر دانشمندان ترک، از مرتضی مدرس چهاردهی، در مجله ارمغان، سال ۲۳، ش ۳ و ۴، ص ۱۶۸-۱۷۱، منتشر شد، سپس در کتاب شیخ آقابزرگ تهرانی (ص ۲۳۸-۲۴۰) مجدداً چاپ شد.
۱۹. کتاب الذریعه و مؤلف آن، از سعید نفیسی، در مجله سخن، سال دوم، دی و بهمن ۱۳۲۴، ص ۸۸۷-۸۸۹.
۲۰. کتاب شناسی در ایران و الذریعة الی تصانیف الشیعه، از محمد پروین گنابادی، در یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی، ص ۳۱-۳۲.
۲۱. گزارشی از کتاب الذریعة، از اکبر ثبوت، منتشر شده در یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی، ص ۲۵-۳۰ (مجموعه گفتارها به مناسبت یکصدمین سال آغاز نگارش الذریعة) به کوشش عبدالحسین طالعی، تهران، خانه کتاب، سال ۱۳۸۸.
۲۲. گوشه‌ای از ستمهایی که بر ذریعة رفت، از اکبر ثبوت در کتاب شیخ آقابزرگ تهرانی (ص ۲۴۳-۲۵۹)، و زندگی نامه و خدمات علمی و فرهنگی شیخ آقابزرگ تهرانی، ص ۱۴۱-۱۵۴.

۲۳. گذری بر الذریعة، از جهانداد معاریان، در ویژه‌نامه خردنامه همشهری، ۳ دی ۱۳۸۳، ش ۳۷.
۲۴. معرفی الذریعة الی تصانیف الشیعة، از احمد منزوی، در تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی (کتابداری سابق)، اسفند ۱۳۵۳، ش ۴ (از ص ۲۲-۲۵).
۲۵. مراجعات حول کتابنا الذریعة (۱ و ۲)، از علامه شیخ آقابزرگ تهرانی، در مجله الرضوان، سال ۱، شماره ۲، ۱۳۵۶؛ و سال ۳، شماره ۸ و ۹، ۱۳۵۶. هر دو مقاله در کتاب شیخ آقابزرگ تهرانی، ص ۵۸۳-۵۹۱ آمده است.
۲۵. معرفی البدیعة فی تلخیص الذریعة از آقای علی اکبر صفری، در کتاب شیخ آقابزرگ تهرانی (ص ۲۲۷-۲۳۷) به چاپ رسیده است.
۲۷. مستدرکات الذریعة الی تصانیف الشیعة: از سید محمد موسوی جزائری که با تنظیم و تدوین سید جعفر حسینی اشکوری در جنگ انجمن فهرست‌نگاران (دفتر اول) از صفحات ۲۱۳-۲۵۱ در سال ۱۳۸۸ در تهران به چاپ رسیده.
۲۸. ملاحظاتی کوتاه درباره الذریعة: از استاد احمد آتش، ایشان ملاحظات خود را بر الذریعة جمع کرده، و به زبان ترکی در مجله زبان ترک و ادبیات نشر کرده. آقای محمد علی مدرس چهاردهی این ملاحظات را به فارسی ترجمه و در مجله ارمغان نشر کرده است. اغلب این ملاحظات راجع به آثار و مؤلفات ترکی است.
۲۹. معجم مؤلفی الشیعة و پیوند آن با ذریعة، از نجیب مایل هروی در نشر دانش سال ۵، ش ۶، مهر و آبان ۱۳۶۴، ص ۴۷-۴۹.
۳۰. نگارش‌های ترکی در الذریعة، از احمد رنجیری حیدر باغی، در مجله آینه پژوهش ج ۲۰، ش ۳۲ خرداد و شهریور سال ۱۳۸۸، ص ۵۱-۵۴.
۳۱. نظرات فی الذریعة، از علامه دکتر مصطفی جواد، در تاریخ ۱۵ شعبان ۱۳۶۵ ق، برابر با ۱۵ ژوئیه ۱۹۴۶ م در مجله البیان (شماره دوم، سال اول) به چاپ رساند. این مقاله، بیشتر پیرامون لغزش‌های چاپی، و ضبط نادرست برخی نام‌ها و نسب‌ها و نیز تاریخ درگذشت‌ها و مواردی از این قبیل می باشد.
- نگارنده این مقاله اثر را تصحیح و آماده چاپ کرده است.
۳۲. نگاهی به الذریعة الی تصانیف الشیعة، بزرگ‌ترین فهرست جهان شیعه، مینا

- احمدیان، در زندگی نامه و خدمات علمی و فرهنگی مرحوم حاج شیخ آقابزرگ تهرانی، ص ۱۲۷-۱۴۰، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۷.
۳۳. نگاهی به الشریعة الی استدراک الذریعة، از علی اکبر صفری، در آئینه پژوهش سال ۱۷، شماره دوم و سوم، خرداد-شهریور، ۱۳۸۵، ص ۶۳-۶۹.
۳۴. نکته‌ها و یادداشت‌ها: تصحیح، مهم‌ترین رکن کتاب الذریعة، از سید حسن فاطمی، در کتاب ماه دین، شهریور و مهر و آبان ۱۳۸۵، شماره ۱۰۷ و ۱۰۸ و ۱۰۹ (از ص ۴۳-۴۷).
۳۵. نقد آمل‌الآمل از منظر الذریعة، از سید حسن فاطمی، در آئینه پژوهش، بهمن و اسفند ۱۳۷۷، شماره ۵۴ (از ص ۳۷-۴۲).

یک نکته

یادداشت‌هایی بر الذریعة که مربوط به جزء اول ذریعة می‌باشد، و در جنگ انجمن فهرست‌نگاران (دفتر دوم) با اتساع به احمد منزوی از (ص ۹-۱۰۴) به چاپ رسیده، این یادداشت‌ها از مرحوم آقا سید عبدالعزیز طباطبائی بوده و اشتباهاً به منزوی منسوب شده، و در جنگ انجمن فهرست‌نگاران (دفتر سوم) اصلاح شد.

بخش سوم: پایان‌نامه‌ها

۱. راهنمای استفاده از الذریعة در تحقیقات حدیثی، از سعید زمانی، در ۴۹۳ ص، پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد از دانشکده علوم حدیث سال ۱۳۸۶.
۲. کتاب‌شناسی علوم قرآنی در الذریعة الی تصانیف الشیعة (مجلدهای ۱ تا ۴) از جلیل انصار محمدی، در ۲۷۵ ص، پایان‌نامه در مقطع کارشناسی از دانشکده علوم قرآنی آمل.
۳. کتاب‌شناسی علوم قرآنی در الذریعة الی تصانیف الشیعة (مجلدهای ۵ تا ۱۳)، از ام‌لیلا بیات، در ۲۳۰ ص، پایان‌نامه در مقطع کارشناسی از دانشکده علوم قرآنی آمل.

بخش چهارم: دیگر آثار

۱. فقیه محقق آیت‌الله سید موسی شبیری زنجانی حواشی مختصری بر الذریعة دارند که در کتاب نفیس جرعه‌ای از دریا چاپ خواهد شد.
۲. شیخ محمد علی بن زین العابدین معلم حبیب‌آبادی مراسلاتی پی‌درپی با علامه تهرانی داشته و مؤاخذات خود را با تعیین شماره صفحه و عنوان به علامه تهرانی فرستاده، و هم‌چنین علامه تهرانی دست‌نوشته‌های ایشان را در مجموعه‌ای به نام (مکاتبات العلامة الماهر

- المعلم الحبيب آبادی) تهیه و تنظیم کرده که بسیار به جاست این مجموعه نیز به چاپ برسد.
۳. مرحوم دکتر حسین علی محفوظ کاظمی به نقل از علامه سید محمد حسین جلالی از زبان ایشان استدراکی بر الذریعه نگاشته اند.^۱
۴. جناب آقای استاد عبدالحسین حائری نیز استدراکی بر الذریعه دارند که همان طور که سابقاً گفته شد بخشی از این اثر در کتاب الشریعه الی استدراک الذریعه درج و چاپ شده است.
۵. آقای نجیب مایل هروی اظهار داشته که درباره الذریعه گفتاری مفصل پرداخته است که در آتیه عرضه خواهد شد.^۲
۶. دوست دانشمند جناب آقای شیخ ابوالفضل حافظیان نیز حواشی ای بر الذریعه دارند.
۷. جناب آقای احمد علی مجید الحلی از محققان مقیم نجف اشرف نیز حواشی ای بر الذریعه به نام عین علی الذریعه دارند که هنوز منتشر نشده است.

یک پیشنهاد:

- حال کتابی با این عظمت که از منابع مهم به شمار می رود بسیار جای تأسف دارد که از تصحیح و تحقیق علمی برخوردار نباشد، لذا در این راستا پیشنهاد می شود، این اثر سترگ با ملاحظه نکات ذیل تصحیح و تحقیق شود:
۱. تصحیح این اثر باید بر اساس نسخه اصل (دست نوشت مؤلف) باشد که بحمد الله موجود می باشد.
 ۲. بسیار به جاست که در این اثر مزین به حواشی و تعلیقات بزرگان اهل فن گردد که فهرستی از این آثار در این مقاله معرفی شده است.
 ۳. تحقیق و تصحیح این اثر باید زیر نظر اهل خبره و متخصصان این عرصه باشد.
 ۴. بدیهی است که این اثر نیازمند نمایه ها و فهرس وسیع و گسترده می باشد.
- اللهم ارحم مشايخنا الماضين الذين خدموا المذهب والدين واحفظ اللهم منهم الباقين و الحمد لله رب العالمين.

۱. البدیعه، ج ۱، ص ۵۴.

۲. نشر دانش، سال ۵، ش ۶، مهر و آبان ۱۳۶۴، ص ۴۷-۴۸.

منابع

۱. البديعة في تلخيص الذريعة، محمد حسين حسيني جلالی، شيكاگو-آمیرکا.
۲. تكملة الذريعة إلى تصانيف الشيعة، سيد محمد علي روضاتي، به كوشش محمد بركت. كتابخانه، موزه و مركز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۳. جمع پريشان، رضا مختاری، دليل ما، ۱۳۸۲.
۴. جنگ انجمن فهرست نگاران نسخه های خطی (دفتر دوم و سوم)، به كوشش محسن صادقی، انتشارات مجمع ذخائر اسلامی، سال ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰.
۵. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹)، چاپ اول، نجف اشرف و تهران، ۱۳۵۵-۱۳۹۸.
۶. زندگی نامه و خدمات علمی فرهنگی مرحوم آیت الله شيخ آقابزرگ تهرانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۷.
۷. شيخ آقابزرگ تهرانی، به كوشش علي اكبر صفري، مؤسسه كتاب شناسی شيعه، ۱۳۹۰.
۸. علي هامش الذريعة، سيد احمد حسيني اشكوري، مجمع الذخائر الإسلامية، ۱۳۸۸.
۹. فهرست نسخه های خطی كتابخانه عمومي آيت الله العظمی مرعشی نجفی، سيد احمد حسيني و ديگران. چاپ اول، كتابخانه بزرگ آيت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۵۴-۱۳۹۰.
۱۰. المحقق الطباطبائي في ذكره السنوية الأولى، إعداد اللجنة التحضيرية، مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، قم، ۱۳۷۵/۱۴۱۷.
۱۱. نسخه پتوهی (دفتر دوم و سوم)، ابوالفضل حافظیان، كتابخانه، موزه و مركز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵.
۱۲. یادنامه شيخ آقابزرگ تهرانی (مجموعه گفتارها به مناسبت يكصدمین سال آغاز نگارش الذريعة) به كوشش عبدالحسين طالعی، خانه كتاب، ۱۳۸۸.
۱۳. یادنامه علامه امینی، به كوشش سيد جعفر شهیدی، با همكاری محمدرضا حكيمي و هادی خسروشاهی، مؤسسه انجام كتاب، ۱۳۶۱ ش/۱۴۰۳ ق.

